

Згідно зі статтею 1233 Цивільного кодексу України (далі - ЦКУ) заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Законодавець визначив пріоритет спадкування за заповітом над спадкуванням за законом, зазначивши у ч. 2 ст. 1223 ЦКУ, що спадкування за законом має місце лише в разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також неохоплення заповітом всієї спадщини.

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представників не допускається (ст. 1234 ЦКУ).

Заповідач може призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин. Заповідач може без зазначення причини позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом, у цьому разі така особа не може одержати право на спадкування. Але попри це заповідач не може позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. До них відносяться: малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки, які спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (ст. 1241 ЦКУ). Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини (ст. 1235 ЦКУ).

Главою 85 ЦКУ визначено правила, які встановлюють, хто може скласти заповіт, ким він має бути посвідчений, яким чином оголошений та виконаний. Тільки при дотриманні всіх положень Закону можливе спадкування за заповітом.

Заповіт складається, скасовується, змінюється тільки самим заповідачем, тобто за життя заповідач може у будь-який час скасувати заповіт, змінити його або скласти новий.

Будь-які права та обов'язки спадкоємців виникають лише після смерті заповідача, тобто розпорядження набувають юридичної сили не з часу посвідчення заповіту, а з моменту відкриття спадщини.

Оскаржити заповіт можливо у суді. Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача. Звернутися до суду з вимогою визнати заповіт недійсним або частково недійсним може тільки особа, права і законні інтереси якої порушено у цьому документі. Позов зазвичай подається особами, які втратили право на спадкування за законом через наявність заповіту або через скасування заповіту на свою користь наступним заповітом. Судовий розгляд щодо оскарження заповіту може початися тільки після відкриття спадщини.

Недійсні заповіти діляться на нікчемні та оспорювані.

Згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦКУ нікчемним є заповіт, складений особою, яка не мала права на це майно, а також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення (ст. ст. 1247, 1248 ЦКУ).

До нікчемних заповітів відносяться:

- заповіти, складені фізичною особою, яка не має повної цивільної дієздатності;
- вчинені через представника;
- посвідчені уповноваженою особою, але з порушенням вимог, встановлених законом;
- посвідчені не уповноваженою на це особою;
- секретні заповіти, посвідчені нотаріусом з порушенням вимог, встановлених законом (ст. 1249 ЦКУ);
- посвідчені за відсутності свідків у випадках, коли їх присутність є обов'язковою (ст. 1253 ЦКУ);
- заповіт, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі (ст. 1307 ЦКУ).

Слід зауважити, що для встановлення нікчемності заповіту не має необхідності звертатися до суду, оскільки обов'язок щодо перевірки нікчемності заповіту покладено на нотаріуса. Якщо нотаріус при відкритті спадщини встановить, що заповіт є нікчемним, він відмовляє у видачі свідоцтва про право на спадщину. Якщо ж дії нотаріуса не відповідають нормам Закону, тоді є можливість оскаржити їх у судовому порядку.

За позовом заінтересованої особи суд може визнати заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (ч. 2 ст. 1257 ЦКУ), тобто якщо суд прийде до переконання, що документ складено людиною, не здатною усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними або заповідач перебував під чийось тиском, впливом обману, погрози насильства, якщо оформлення його було вимушеним, написаним під час небезпечної для життя хвороби або внаслідок важких обставин, тоді цей заповіт буде визнано недійсним.

Суд може визнати заповіт частково недійсним і в тому випадку, якщо в нього не включені особи, які мають право на обов'язкову частку у спадщині (їх перелік наводиться вище).

Основною підставою для оспорювання заповітів в сучасній судовій практиці є порок волі та/або волевиявлення заповідача. Доказом у цій категорії справ, для встановлення психічного стану спадкодавця на момент підписання заповіту, який би давав підстави вважати, що особа не розуміла значення своїх дій та не могла керувати ними на момент складання заповіту, буде висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, яку призначає суд за клопотанням однієї із сторін - учасників процесу. В окремих випадках судом також призначається почеркознавча експертиза.

Незважаючи на те, що висновок експерта не є беззаперечним доказом і повинен оцінюватися судом у сукупності з іншими доказами, на практиці він відіграє вирішальну роль при встановленні судом недійсності заповіту.

Згідно зі ст. 202 ЦКУ заповіт можна віднести до односторонніх правочинів, тобто дій особи, спрямованих на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (якщо це заповіт подружжя). Глава 16 ЦКУ встановлює поняття правочинів, підстави визнання їх недійсними та правові наслідки їх вчинення – і це є загальні норми права. Проте ст. 1257 містить норми щодо недійсності заповіту, які є спеціальними

нормами і унеможливлюють застосування загальних норм для визнання недійсності правочинів (ст. ст. 215, 225 ЦКУ).

Відповідно до п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначається, що правила ст. 225 ЦКУ поширюються на ті випадки, коли фізичну особу не визнано недієздатною, однак у момент вчинення правочину особа перебувала в такому стані, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та/або не могла керувати ними (тимчасовий психічний розлад, нервові потрясіння тощо). Для визначення такого стану на момент укладення правочину суд відповідно до ст. 145 Цивільного процесуального кодексу (обов'язкове призначення експертизи) зобов'язаний призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї із сторін. При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦКУ суд відповідно до ст. 145 ЦПК зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину.

У разі встановлення недійсності заповіту, спадкоємець, який за цим заповітом був позбавлений права на спадкування, одержує право на спадкування за законом на загальних підставах (ч. 4 ст. 1257 ЦКУ). Визнання правочину недійсним пов'язане з анулюванням майнових наслідків його вчинення і встановлення наслідків, передбачених Законом.

Спадкування за заповітом, незважаючи на зовнішню простоту, може породжувати низку проблем юридичного та технічного характеру, вирішенню яких може сприяти більш широке використання інституту виконання заповіту. З огляду на все вищевказане, при складенні заповіту необхідно виконати усі вимоги законодавства щодо складання та оформлення заповіту та важливо призначити виконавцем заповіту особу не з кола спадкоємців.

Виконавець: Державний нотаріус Восьмої кийвської державної нотаріальної контори -
Левицька Інна Вікторівна